

ЧАСТИНА 1

РАННІЙ ПРОТЕСТАНТИЗМ В УКРАЇНІ

Розділ I

ГУСИЗМ І «ЧЕСЬКІ БРАТИ»

Предтечею класичної Реформації виступав гусизм — вчення чеського богослова Яна Гуса (1371-1415 рр.), яке знайшло чимало прихильників і стало ідеологією широкого суспільно-релігійного руху в Чехії першої половини XV ст.

Передусім варто зазначити, що Чехія на той час була однією з найбільш розвинених частин Священної Римської імперії (не лише в соціальному, економічному, політичному, а й культурному відношеннях). Водночас вона виступала «чужорідним» слов'янським тілом у переважно германомовному морі цієї імперської держави. В умовах тогочасного відносно інтенсивного націогенезу чехів цей фактор вів до загострення в них національних почуттів, що, до речі, знайшло свій вияв у гусизмі. У певному сенсі гусизм можна розглядати як національну релігію чехів, опозиційну «імператорському католицизмові». Цей національний аспект, як і загалом дух вчення гусизму, зближує його з пізнішими класичними зразками Реформації.

Діяльність Я.Гуса була пов'язана із Празьким університетом, в якому він тривалий час працював. Відкритий 1348 р. цей перший на слов'янській землі вищий навчальний заклад західноєвропейського типу (взірцем для нього послужила Паризька Сорбонна) був розрахований передусім на студентів із Чехії, Польщі, Баварії та Саксонії. 1397 р., коли якраз в Празькому університеті розпочав працювати Я.Гус, польська королева Ядвіга заснувала тут бурсу для студентів із Великого князівства Литовського.¹

Перу Я.Гуса належало ряд богословських творів, найбільш відомий з яких «Про церкву» (1413 р.). Вони, а також проповіді Я.Гуса у Віфліємській каплиці м.Праги викликали великий резонанс як серед прихильників чеської соціальної еліти, так і простолюду.

¹ Нудьга Г. Не бійся смерті. — К., 1991. — С.431.

Я.Гуса можна вважати продовжувачем справи англійського теолога Джона Уікліфа (бл. 1320-1381 рр.), який у своїх памфлетах виклав основні моменти пізніших реформаційних учень. Чеський теолог, як і його предтеча — англійський вільнодумець, вимагав реформи католицької церкви за зразком ранньохристиянських громад, засуджуючи симонію, торгівлю індульгенціями, церковне землеволодіння, практику підвищення плати за обряди та інші зловживання духовенства. Церква і священики, на його думку, повинні повернутися до «євангельської бідності». Виступаючи проти перетворення духовенства на окремий, привілейований стан (у порівнянні з мирянами), Я.Гус наполягав на причащенні як священнослужителів, так і мирян під двома видами (хлібом і вином), що стало одним із головних гасел його послідовників.

Я.Гус вимагав, аби богослужіння здійснювалося зрозумілою мовою, розробив систему чеської орфографії, яка в загальних рисах збереглася й досі. Він привніс в очолюваний ним рух національний колорит і спрямованість. У контексті тогочасної чеської ситуації цей рух водночас був антиімперський і антинімецький.

Реформування церкви Я.Гус сподівався здійснити за допомогою королівської влади. Основою суспільного життя вважав Закон Божий. Якщо представники влади його порушують, піддані мають право не користися і навіть виступати проти «несправедливих властей».

Проповіді та діяльність Я.Гуса спричинили до появи його конфлікту з Празьким архієпископом та римською курією. Реформатору заборонили правити службу, позбавили можливості викладати в університеті. 1412 р. він змушений був покинути Прагу й оселитися в сільській місцевості. 1414 р. Я.Гуса викликали на собор у Констанцу й звинуватили в ересі. За рішенням собору 6 липня 1415 р. його спалили на вогнищі.¹

Варто зазначити, що в часи діяльності Я.Гуса та його соратників культурний вплив чехів на поляків був досить значним. Чеські культурні новації (а до таких цілком можна віднести вчення Я.Гуса) знаходили позитивний відгук у Польщі. До того ж польській політичній еліті не могла не імпонувати опозиційність гуситів щодо німців. Поляки, як,

¹ Хроніка-2000. — 1999. — Ч.1. — С.89-106; Рубцов Б.П. Ян Гус. — М., 1958.

до речі, й правителі Великого князівства Литовського, відчували тоді значний тиск з боку німецьких рицарів (особливо Тевтонського ордену). Рух гуситів інспірував привабливу для можновладців королівства Польського та Великого князівства Литовського ідею «слов'янської єдності» задля протидії німецькій загрозі.

Імпонували польській шляхті демократичні ідеї гусизму: скасування незрозумілої латини, проповідування народною мовою, спрощення культу, відмова духовенства від непомірних привілеїв тощо. Навіть такий формальний момент, як причащення мирян під двома видами, викликав резонанс і серед польської шляхти, і серед освіченого міщанства. Тому багато в чому показовим є факт, коли під час суду над Я.Гусом у Констанці саме польські делегати надали йому підтримку (і офіційно, і приватно). Сам Я.Гус у своїх листах згадував, що з боку цих людей він знаходив моральну підтримку в найважчі для нього часи.¹ Загалом можна твердити, що саме королівство Польське було тією державою, де гусизм сприймали позитивно, а його ідеї набули помітного поширення.

Позитивно гусизм оцінювали й у Великому князівстві Литовському. Тут 1412-1413 рр. дуже добре приймали одного з сподвижників Я.Гуса Ієроніма Празького. Він відвідував православні храми, виявляв знаки особливої поваги до православного духовенства, а також мав зустріч із великим литовським князем Вітовтом і начебто закликав князя дотримуватися православного віровизнання.² Не виключено ймовірно, що деякі гусити, зокрема, Ієронім Празький, мали надію на союз із православними, котрі у Великому князівстві Литовському становили на той час більшість.

І тому нічого дивного немає, що коли 1420 р. чехи піднялися на боротьбу зі своїм королем Сигізмундом, то вони запропонували корону тодішньому польському королю Ягайлу. Останній ухилився і відіслав послів до великого литовського князя Вітовта, котрий не заявив про відмову і деякий час титулувався чеським королем. Потім неодноразово чеська корона становила предмет зацікавлень польсь-

¹ Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 1925. — Т.141-143. — С.1-13; Грушевський М. Історія української літератури. — К., 1995. — Т.5. — Кн.1. — С.67-70.

² Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. — К., 1994. — Кн. 2. — С.187; Соколов И. Отношение протестантизма к России в XVI и XVII веках. — М., 1880. — Ч.2. — С. 246; Грушевський М. Вказ. праця. — Кн. 1. — С.76-77.

ких правителів. Відповідно то виникала, то зникала ідея унії двох великих слов'янських держав. Ця ідея, зрозуміло, інспірувала інтерес поляків до гуситського руху.¹ Підтримка гуситів з боку можновладців Польщі та Великого князівства Литовського не обмежилася лише дипломатичними кроками: їм була надана збройна допомога (правда, не дуже значна); до Чехії весною 1422 р. був відправлений військовий загін (близько трьох тисяч чоловік) під керівництвом князя Жигмонта (Сигізмунда) Корибутовича, — родича Великого князя литовського Вітовта й польського короля Ягайла; потім привів йому свою дружину Федюшко із княжат Острозьких. На допомогу Корибутовичу, який воював на боці гуситів, приходили й інші збройні загони з України. Є факти, які засвідчують, що особливий інтерес виявляли до чеських подій галицькі шляхтичі.² Це й зрозуміло. Бо Галичина, як жодна з українських земель, була традиційно пов'язана з Чехією.

Перебуваючи в Чехії, Жигмонт Корибутович навіть претендував на королівську корону. Загалом його діяльність підготувала ґрунт для поєднання гуситів із православними. 20-30 рр. XV ст. католицький світ не на жарт був наляканий перспективою такого союзу. Про це з тривогою говорив краківський єпископ Збігнев Олесницький: «... треба боятися біди не тільки з одного боку — від еретиків Чехії, але ще більше від еретиків і схизматиків руських, що тримаються віри греків. Вони в багатьох пунктах, як причастя під обома видами, убожество кліру і в різних інших забобонах, здається, погоджуються з чехами й однієї мови з ними. Багато посланців бігає від одних до других...».³ Не виключено, якби гусити пішли на зустріч православним України й зуміли добитися реальної єдності в діях, це мало б важливі наслідки як для подальшого розвитку політичних відносин у Центральній та Східній Європі, так і для розвитку реформаційного руху. Проте цей момент був утрачений.

1435 р. Жигмонт Корибутович зазнав нищівної поразки в битві на річці Святій. Потрапивши в полон, він загинув (був утоплений або от-

¹ Ruch husicki w Polsce. — Wrocław, 1953.

² Хроніка-2000. — 1999. — Ч. 1. — С. 76-87.

³ Цит. за: Грушевський М. Вказ. праця. — С. 81.

руєний).¹ Здавалось би, боротьба цього українського князя в Чехії не дала належних результатів, однак вона мала чималий резонанс в українських землях, зокрема, на Галичині. Відгомони цієї боротьби знайшли відображення у фольклорі. Про неї пам'ятали й українські інтелектуали. Показово, що навіть на початку XVII ст. (фактично через двісті років) згадували про Жигмонта Корибутовича в писемних творах. Так, Ісайя Копинський, пишучи на початку 30 рр. XVII ст. своє послання до Єремії Вишневецького з роду Корибутовичів, згадує, що один із предків цього князя «для великої діяльності рицарської взятий був на королівство Чеське».²

На нашу думку, є серйозні підстави говорити про помітні впливи гуситів на українську суспільно-релігійну думку. Інша річ, що недостатня кількість джерел, що збереглися з тих часів, не дає нам можливості повністю прослідкувати ці впливи. Радше тут фіксуємо опосередковані впливи гуситів, а не прямі. Гуситський рух інспірував в Україні інтерес до біблійних текстів, а також сприяв введенню в церковне життя розмовної мови. Ці тенденції (хай і не досить виразно) починають виявляти себе в українському суспільному житті. Так, у другій половині XV — першій половині XVII ст. в Україні з'являються переклади біблійних книг, мова яких була наближена до народної. До них варто віднести переклади «Пісні пісень», «Книги Товіта», книг пророків, здійснених під впливом відповідних чеських перекладів.

Чеські біблійні переклади широко використовував білорус Франциск Скорина. Показово, що свою видавничу діяльність він розпочав у Празі 1517-1519 рр. Саме тут видав найбільшу частину своїх біблійних книг. Уніатський єпископ Антоній Селява навіть іменував Ф.Скорину «гуситським еретиком».³ Переклади Ф.Скорини, його видання стосувалися не лише білоруської культури, а й тісно пов'язаної з нею культури української.

Не виключено, що гуситський рух стимулював появу перших кирилических видань. Це видрукувані в Кракові 1491 р. (певно, на замовлення українців) книги друкаря Швайпольта Фіоля — «Осьмогласник»

¹ Чанышев А.Н. Протестантизм. — М, 1969. — С. 80.

² Грушевський М. Вказ. праця. — Т.6. — С. 548.

³ Ульяновський Вказ. праця. — С.188.

(Октоїх), «Часословець», дві «Тріоди» (пісна і цвітна) і «Псалтир». Самого друкаря тоді ж звинуватили в ересі. І ніби нею розуміли гуситство.¹

Незважаючи на те, що рух гуситів загалом зазнав поразки, він призвів до створення громад так званих «чеських братів» — однієї з ранньопротестантських течій. В основу її віровчення були покладені погляди Я.Гуса, а також Петра Хельчицького (бл. 1390-1430 рр.). Останній у своєму трактаті «Про духовну боротьбу» пропагував ідею несупротиву всім видам насильства, відкидав становий поділ суспільства й закликав перебудувати світ на основі рівності й братерської любові. Він одним із перших у європейській суспільній думці почав розвивати ідеї релігійної терпимості й невтручання держави у релігійні справи. Подібні погляди з часом набули поширення серед протестантів-унітаріїв Речі Посполитої, котрі мали чимало осередків на українських землях.²

На самому початку діяльності «чеські брати» акцентували увагу на питаннях соціальної перебудови. Але, як це часто буває із радикальними рухами, з часом вони перейшли на помірковані позиції, спрямовуючи свою енергію у сферу культури. На початку XVI ст. «чеські брати» зосередили свою увагу на перекладі та виданні біблійних текстів, написанні релігійно-філософських праць, організації шкіл тощо. Тоді ж ними був зроблений переклад Біблії (т.з. Карлицька Біблія), що був покладений в основу чеської літературної мови. Саме він, ймовірно, впливав на діяльність Ф.Скорини при перекладі Біблії, а також на деяких українських перекладачів біблійних текстів XVI ст.

У сер. XVI ст. «чеські брати» з'являються в Польському королівстві. Тут їхнім покровителем виступив Я.Остророг — представник впливового шляхетського роду, давно вже пов'язаного з гуситами. 1553 р. він відкрив у містечку Лешні, що знаходилося на польсько-українському кордоні, молитовний будинок і школу для «чеських братів».³ Фактично більше ста років Лешно виступало головним центром цього протестантського руху.

Осередки «чеських братів» знаходилися й на українських землях, передусім у західних регіонах — Галичині, Закарпатті, Волині. Так, дея-

¹ Архіви України. — 1969. — № 3. — С.23-25.; Огієнко І. Історія українського друкарства. — К., 1994. — С.4-45.

² Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1994. — Т.5. — С. 391. 461.

³ Любашенко В. Історія протестантизму в Україні. — Львів, 1995. — С.92.

кий час на Галичині жив один із видатних діячів «чеських братів» Ян Фікар — сподвижник Я.А.Коменського. У Дублянах, що під Львовом, мешкав ще один представник цього руху — Павло Крокочинський.¹ Громади «чеських братів» існували у Венгрові та Влодаві. Така ж громада діяла у волинському містечку Берестечку. Її покровителем виступав Єжи Лещинський, а очолював на початку XVII ст. доктор богослов'я, поет і педагог Ян Турновський.² Останній доводився братом Теофілу Турновському — тодішньому суперінтенданту (керівнику) «чеських братів». Теофіл Турновський доклав чимало зусиль для об'єднання протестантів і православних Речі Посполитої. На протестантському з'їзді в Торуні (1595 р.) він заявив про близькість «євангельської релігії» (протестантизму) до грецького християнства (православ'я). Він виступив одним із ініціаторів Віленського з'їзду (1599 р.) протестантів і православних. Був редактором проекту їхньої угоди. Т.Турновський запропонував вважати все, що роз'єднує православних і протестантів, несуттєвим. Він також радив проводити спільні наради, богослужіння, відкривати школи. Ці пропозиції сприйняли протестанти і навіть деякі впливові особи з православного табору. Однак такі єкуменічні плани відкидалися православним духовенством, особливо вищим.³ Так що союз протестантів і православних не був реалізований. У результаті програли обидві сторони.

З Україною була пов'язана діяльність Яна Амоса Коменського (1592-1670 рр.) — видатного педагога й мислителя, котрий тривалий час був суперінтендантом «чеських братів» у Речі Посполитій. Він неодноразово відвідував українські землі, 1628-1641, 1648-1650, 1654-1656 рр. працював у Лешні. Тут були написані відомі твори Я.А.Коменського «Велика дидактика», більшість розділів «Пансофії», збірка проповідей «Лабіринт душі і рай серця», ряд посібників для шкіл. Під його керівництвом у Влодаві 1638 р. проходив міжпротестантський з'їзд, де було вирішено питання про об'єднання «чеських братів» із кальвіністами. Варто зазначити, що «чеські брати» були близькі до кальвіністського віровизнання.

¹ Мітюргов Б.Н. Педагогічні ідеї Яна Амоса Коменського на Україні. — К., 1971. — С.14.

² Łukaszewicz J. Wiadomość historyczna o dyssydentach w mieście Poznaniu w XVI i XVII w. — Poznań, 1832. — S.173, 176, 183-184, 190, Grabowski T. Literatura Braci czeskich w Polsce XVII w. — Lwów, 1938. — S.12.

³ Любашенко В. Вказ.праця. — С.95-96.

Особливо заслуговує на увагу діяльність Я.А.Коменського в Шарош-Патоці (Сухому Потоці) на Закарпатті. Сюди він прибув 1650 р. на запрошення Георгія Ракоці. Протягом чотирьох років реорганізував тут місцеву лютеранську школу в кальвіністську академію. У Шарош-Патоці також написав ряд відомих праць у царині педагогіки — «Закони добре організованої школи», «Правила поведінки дітей» та інші. Тут він мав змогу спілкуватися з українцями, зокрема, з полемістом Михайлом Андреллою.¹ У свою чергу праці Я.А.Коменського знаходили поширення в Україні.²

У цей час Я.А.Коменський виявив значний інтерес до українських подій. Це був саме час війни під проводом Б.Хмельницького. Я.А.Коменський листувався з рядом правителів Європи, обговорюючи з ними ситуацію на українських землях. В цілому він позитивно ставився до козацького війська та його провідника. Не виключено, що така діяльність сприяла налагодженню контактів між Б.Хмельницьким та протестантськими володарями задля створення антикатолицької коаліції протестантів і православних,³ яка, однак, так і не стала реальністю. Б.Хмельницький та його соратники все ж віддавали перевагу своїм православним одновірцям — молдаванам і росіянам.

Отже, незважаючи на те, що гуситський рух, власне, не був представлений на українських землях, а громад «чеських братів», які діяли тут, нараховувалися одиниці, все ж і рух, і громади впливали на українську культуру, релігійну думку і навіть на політичне життя. Важливо те, що погляди чеських реформаторів були близькі українцям. Існувала, як на нашу думку, цілком реальна перспектива союзу чеських реформаторів і православних українців. Або, принаймні, «чеські брати» могли виступити з'єднувальною ланкою між православними Східної Європи й класичними реформаторами (передусім кальвіністами). І в першому, і в другому випадках українці могли влитися до числа європейських народів, що динамічно розвивалися. Однак у кінцевому рахунку це виявилось нереалізованою можливістю.

¹ Из истории чехословацко-украинских связей. — Братислава, 1959. — С.311; Чума А.А. Ян Амос Коменский и русская школа. — Братислава, 1970. — С.11.

² Український історичний журнал. — 1967. — № 3. — С.129-130.

³ Алетіано-Попівський Є. Ян Амос Коменський і Україна // Визвольний шлях. — Лондон, 1959. — Кн.8; Феденко П. Політичні плани Я.А.Коменського та Україна // Праці Українського високого педагогічного інституту в Празі. — Прага, 1932. — Т.2.